

crkva u svijetu

OSVRTI I PRIKAZI

JE LI ATEIZAM BITAN ZA MARKSIZAM?

Slavko Ešeš

Kršćansko-marksiistički dijalog bio je u najvećem poletu u drugoj polovici šezdesetih godina. Najpoznatije međunarodne susrete organiziralo je nje-mačko društvo »Paulus Gesellschaft«. Iako je tadašnji zanos popustio, dija-log nije iščezao. On je prešao granice starog kontinenta. O tome svjedoči treći broj američkog časopisa *Journal of Ecumenical Studies* iz 1985. g., koji izdaje tromjesečno Temple University u Philadelphiji. Donosi, prvo, dva predavanja s konferencije održane u travnju 1983. blizu Chicaga pod naslovod »Izazov i potreba kršćansko-marksiističkog dijaloga«, zatim slijedi članak Jure Krište »Marksiistička kritika religije i hrvatska katolička kultura«. Najveći dio časo-pisa posvećen je pitanju da li je ateizam bitan za marksizam. To je pitanje, kao uvodni članak za temu, obradio američki isusovac Arthur F. McGovern, profesor filozofije na sveučilištu u Detroitu. Odgovara 17 autora među kojima je 5 marksista: 4 jugoslavena i jedna amerikanka.

Ovdje ću prikazati, u prvom dijelu, članak A. F. McGoverna i marksističke odgovore.

I. Misli Arthura F. McGoverna

Autor smatra da je marksizam prvenstveno zainteresiran za društveno-gospo-darski sustav, kako će socijalizam zamijeniti kapitalizam. To nema bitne povezanosti s ateizmom i religijom. Doduše, svi veliki marksisti kao Marx, Engels, Lenjin, Mao i drugi bili su ateisti, pa to može upućivati na unutraš-nju povezanost ateizma i marksističkog socijalizma

Iako je Marx smatrao ateizma bitnim za svoju koncepciju socijalizma, nje-gova metoda analize može se odvojiti od ateizma. Osnovna su dva pitanja: da li kršćani mogu prihvatiti Marxove ciljeve te analizu odvojiti od ateizma i da li marksisti mogu revidirati povijesnu povezanost ateizma i marksizma a da to ne uništi pravo značenje marksizma? Autor podsjeća da je prvo pita-nje obradio u svojoj knjizi *Marksiizam: Američko kršćanska perspektiva* ob-javljenoj 1980. g. Drugo pitanje se razmatra u ovom članku.

Marksiizam nije sustav dogmi koje su objelodanili Marx i Engels nego pokret i proces podvrgnut promjenama. Njegova analitička metoda naglašava i upu-ćuje na proučavanje kako ideje nastaju iz promjenljivih povijesnih uvjeta.

Iz toga slijedi ispravan zaključak da se ocijeni i procijeni ateistička ideologija iz povijesne perspektive te da se razmotri koliko Marxova kritika religije zadržava svoju snagu i danas.

Članak ima tri dijela. U prvom se razmatra Marxova kritika religije. Razlikuju se 4 vrste ateizma: humanistički, ideološki, znanstveni i borbeni (militantni).

1. Humanistički ateizma. Marx je počeo kao radikalni humanist i ateist a tek poslije kao socijalist. Kao vrhovnu vrijednost postavio je čovjekovo samopotvrđivanje. Religija je za njega predstavljala negaciju čovjekova samostvarenja, osporavanje njegove slobode i ropsko podvrgavanje autoritetima. Često se citira Marxova misao da kritika religije završava sa zahtjevom da je čovjek najviše biće za čovjeka i s kategoričkim imperativom da se ukinu svi odnosi u kojima je čovjek ponižen, zarobljen i zaboravljen. Osnovica je Marxova ateizma da postoji suprotnost između humanosti i Boga te između razuma i slobode nasuprot ropstva i podvrgavanja religiji.

2. Ideološki ateizam. Razvijajući svoje pojmove o socijalizmu i materijalističkom pogledu na povijest Marx je usredotočio na političke i ideološke funkcije religije. Prihvatio je Feuerbachovu misao da je Bog samo čovjekova projekcija: čovjek stvara religiju a ne religija čovjeka. Država i društvo proizvodi religiju. Ona je izokrenuta svijest o svijetu, jer je sam svijet izopačen. Religija opravdava status quo. Klasa na vlasti koristi je za manipulaciju sa siromašnima i iskorištavanima. Kao takva ona će nestati kada okolnosti postanu stvarno ljudske.

3. Znanstveni ateizam. Engels je nastojao da ateizam potkrijepi znanost. U duhu prosvjetiteljstva tvrdio je da je znanost prevladala religijske predrasude i praznovjerje. Razvio je marksističku ontologiju u vidu dijalektičkog materijalizma. Materija je sama u kretanju prema dijalektičkim zakonima razvila ljudsku vrstu i ljudski duh. Sve se u prirodi može i treba shvatiti kao materija u pokretu i razvojnem procesu. Pokret je oblik postojanja materije i on objašnjava njezin dinamizam. Iz te perspektive religija je zastarjeli i praznovjerni pogled na svijet pa je treba nadomjestiti dijalektički materijalizam.

4. Militantni ateizam. Dok je u socijaldemokratskom marksizmu ateizam izgubio na važnosti, Lenjin je insistirao da je on bitan za marksizam i za jedinstvo kako u teoriji tako i u praksi. Zastupao je borbeniji ateizam nego Marx i Engels. Ateizam je tako postao državna religija u Sovjetskom Savezu.

U drugom dijelu članka McGovern osporava ta četiri oblika ateizma. Ide obratnim redom.

1. Militantni ateizam. Borbeni ateizam ima suprotni učinak i malo je marksista koji ga zastupaju.

2. Znanstveni ateizam. Većina marksista prihvaća Engelsov dijalektički materijalizam i drži da je marksistička analiza primjena materijalističke filozofije na povijest i društvo. To stvara velike poteškoće u suradnji kršćana i marksista jer su marksisti uvjereni da je dijalektički materijalizam jedini istiniti pogled na svijet, te ga, kada dođu na vlast, nameću kao odgojni sustav. Marx je bio obaviješten o Engelsovu pisanju o dijalektici prirode, i nije ga osporavao. Mnogi bi se marksistički intelektualci (na pr. Lukács, praksisti, frankfurtska škola) složili s mišlju da se dijalektički materijalizam može izostaviti iz marksizma jer je Marx prvenstveno bio zainteresiran za ljudske odnose i društvene ustanove. Priroda ga je zanimala samo utoliko koliko je dio ljudskog društva.

Zastupnici dijalektičkog materijalizma brane ga kao znanstveno tumačenje svijeta. Međutim, on nije znanost nego »metafizičko« obrazloženje prirode i nije bitan za analizu i ostvarenje marksističkih socijalističkih ciljeva.

3. Ideološki ateizam. Marx i Engels su vjerovali da je religija zapreka društvenim promjenama. Crkve su često propovijedale da siromasi moraju biti zadovoljni sa svojom sudbinom, jer je to Božja volja. Bog je odredio da

postoje vladari i podanici, vlasnici i radnici. Međutim, da li kritika ondašnjeg stanja u kršćanstvu pogada biti prirode religije uopće i da li se to može protezati na sasvim drugačije prilike? Nije li potrebno revidirati sudove Marxa i Engelsa?

Lenjin je bio uvjeren da ideje o Bogu uspavljaju borbu za rješavanje društvenih pitanja. Međutim, ni sam Engels ne prihvaća takva uopćavanja. On je priznavao da je kršćanstvo znalo i poticati na revolucionarne promjene (prvobitno kršćanstvo, anabaptisti). Marx i Engels su smatrali da religija ne pokazuje više takav dinamizam, Engelsova djela ipak sugeriraju da je to u principu moguće. Suvremeno kršćanstvo pokazuje mnoge primjere kršćanskih pokreta za društvene promjene (teologija oslobođenja u Lat. Americi, Martin Luther King i pokret za građanska prava, pacifističke i antinuklearne grupe). Mnogi marksisti to uviđaju. Neki to drže iznimkama. Drugi razlikuju religiozne osjećaje i religiozne institucije u kojima vide osnovni razlog konzervativnosti. Autor misli da se ta kritika može primijeniti na sve institucije, jer leži u njihovim naravima da učvršćuju svoj položaj u društvu. To se događa i s marksizmom. On je radikalniji i revolucionarniji u zemljama gdje se bori za vlast. Tamo gdje se već dokopao vlasti marksizam postaje ideologija koja brani status quo, postaje konzervativan i drži na uzdi one koji traže promjene.

4. Humanistički ateizam. Već je naveden Marxov postulat da čovjek treba biti najviše biće za čovjeka. Njegova je misao da je samo ono biće nezavisno koje svoju egzistenciju duguje samom sebi. Vjera u Boga znači nepouzdanje u samoga sebe i čovječanstvo. Ona lišava ljude snage i odgovornosti za svijet i budućnost. Što se daje Bogu oduzima se ljudima. Marx je stoga postavio dihotomiju: Bog protiv čovjeka; ili Bog, ili čovjek. Kakve god promjene u društvu nastale za Marxa je religija uvijek otuđenje, jer je — kaže — vjera u Boga negacija čovjeka i čovječnosti.

McGovern je uvjeren kao i mnogi kršćani da vjera u Boga ne osiromašuje nego obogaćuje humanost, povećava čovjekovu odgovornost i pojačava čovjekovo dostojanstvo. Poziva se i na konstituciju II. vatikanskog sabora *Crkva u suvremenom svijetu* gdje je to naglašeno.

U trećem dijelu članka autor donosi nekoliko zaključnih misli koje su donekle ponavljanje njegovih osnovnih teza kao što je tvrdnja da ni ateizam ni dijalektički materijalizam nisu bitni za socijalizam. Međutim, prihvaća da marksizam može zadržati kritiku religije. Slično mišljenje zastupa i Mihajlo Marković o čemu će poslije biti govora.

Problem je u tome kako definirati marksizam. Ako je on teorija društva a ne opća filozofija, uloga ateizma nije za nj važna; ako je pak dijalektički materijalizam, tada ateizam postaje važan. Ako nije skup dogmi nego je otvoren — kako misli i autor — onda treba dopuštati ponovnu procjenu njegove ateističke tradicije. I neki marksistički intelektualci osporavaju osnovanost marksističke kritike religije.

Autor navodi i razne oblike religije. Ona se može očitovati u formi fanatizma; može biti i konzervativna, sklona povlačenju i izbjegavanju svijeta i njegovih briga. Autor zastupa religiju koja potiče na angažman za društvenu pravdu i promjenu svijeta prema većoj humanosti. Mnogi su kršćani nezadovoljni s kapitalizmom, ali veliko je pitanje da li će se pridružiti marksističkim nastojanjima, ako eliminacija religije ulazi u marksističke ciljeve i zadatke.

II. Marko Kerševan: Da li je ateizam bitan za marksizam?

M. Kerševan se u osnovi slaže s idejama McGoverna. Potpuno se slaže s njegovim zaključkom da marksizam nije religija, da nije vezan na sve što je Marx rekao, da je osnovna vrijednost ljudska emancipacija, da religija može prije podržati nego negirati emancipaciju, da ateizam nije bitan za marksizam.

Navodi da nije pristaša praksista koji zastupaju tradicionalnu marksističku poziciju da je religija otuđenje. Bliže je Althusserovoj, Gramscijevoj i Bloc-

hovoj koncepciji marksizma. Marksizam jest ateističan, ali ateizma nije cilj marksizma, iako Marx govori o čovjekovoj emancipaciji od religije. Ta će emancipacija postati stvarna kad se čovjek oslobodi i odvoji od svih odnosa koji čovjeka ponižavaju, tlače i zarobljavaju. Za Marxa je religija posljedica otuđenih odnosa. Cilj je beskalno a ne ateističko društvo. Hipoteza je da u takvom društvu neće biti ni osnove ni potrebe za religijom. Ali to je hipoteza a ne predmet ili cilj marksističke borbe. Inače bi sam marksizam poricao svoje ciljeve i uvodio nova poniženja i pritiske na svih vjernike. Navodi mjesto iz *Kapitala* o potrebi uspostavljanja racionalnih i transparentnih odnosa među ljudima gdje će proizvodnja slobodno udruženih ljudi stajati pod svijesnom i planiranom kontrolom. Tek u tim uvjetima religija može nestati. Može ne znači da i mora.

Proces oslobođenja od religije mora biti stvar samih vjernika. To mora biti samo-oslobođenje. Inače to ne bi bilo oslobođenje nego pritisak i pokoravanje. Ateizam nije ni ishodište, ni osnova ni cilj marksizma. I za Lenjina je bilo važnije oslobađanje potlačenih — metafizično rečeno: stvaranje raja na zemlji — nego jedinstvo u shvaćanju, odnosno poricanju raja na nebu.

Marksizam upućuje ljude na vlastitu aktivnost, na solidarnost. Traži da se oslanjaju na sebe, da se ponašaju »kao da Boga nema«. Marksizam nije antiteističan nego samo a-teističan. On ne spriječava vjernike da se zauzimaju za iste ciljeve i vrijednosti kao i marksisti. Oni to mogu činiti i iz vjerskih motiva...

III. Esad Ćimić: Marxova kritika religije i/ili ateizma

Religija je čovjekov proizvod, pozadina i posljedica čovjekove društvenopovijesne zavisnosti. Ako se čovjek oslobodi od te zavisnosti i posljedica će nestati. Religija je oblik otuđenja u uvjetima neautentičnog društva dok je »ateizam« čovjekovo samoostvarenje u besklasnim uvjetima. Ateizam je teoretski a komunizam praktički humanizam. Marksisti se ne suprotstavljaju Bogu. Oni zagovaraju humanizam. Marxova formula je jasna: Zahtjev da se napuste religiozne iluzije jest zahtjev da se napuste uvjeti koji trebaju takve iluzije. Bepomoćni narod ne želeći da ostane bepomoćan potaknut je da stvara moćnog Boga da bi im pomogao. U stvari ljudi se udvostručavaju.

Ukratko: ako religija konzervira odnose starog društva, treba kritizirati i mijenjati to društvo. Dok je za Feuerbacha religija primarna iluzija, ona je za Marxa izvedena iluzija. Autor drži da je kod Feuerbacha bitna pogreška u tomu što on smatra da čovjek ima želje koje prekoračuju i granice razuma i okvire prirode. Kod Feuerbacha Bog je izraz za bezgranično mnoštvo koje je u stvari nepoznato. Iako se intelektualne čovjekove moći razvijaju, nikada ne zadovoljavaju potpuno čovjeka. Dok je Feuerbach inzistirao na antropološkim i psihološkim korijenima religije, Marx im je pridavao manje značenje.

Religija se osniva na određenim pretpostavkama, ali se odražava kroz čovjekovu duševnu kompleksnost te je individualno obojena. Kada se uklone društveni izvori religije, ne znači da će svaki oblik religije nestati. Ako je religija individualizirani odnos između osobe i svijeta, ako nema društvenih, posebno političkih aspiracija i funkcija, s marksističkog gledišta ona ne bi trebala biti uzeta u obzir.

E. Ćimić spominje u članku Feuerbachovu filantropiju koja se svugdje kod njega odražava. On je nastojao skinuti mističnost s religijskih fenomena, kako ljudi ne bi svoje snage usmjeravali prema nebu, nego bi ih usredotočili na životne vrijednosti i humanost. Iako je Feuerbach uočavao potrebu da se promijene loši odnosi, on je vidio samo jedan izlaz kojemu je i početak i kraj u apelima na ljudski razum, etiku i ljubav.

Prema autorovu mišljenju teizam i ateizam dvije su strane istog papira. Religija i ateizam jesu korelacije. Ateizam je sjena religije. Ateizam je, zagočarana religiozna svijest. Marx nije bio zainteresiran za religiju »per se«, nego samo ukoliko je ona potpora buržujskom društvu. Međutim, ako se uzme da je dijalektički materijalizam racionalni princip marksizma, tada je logično da mu je ateizam bitna komponenta. Prema autorovu uvjerenju

Marx je bio prvenstveno socijalni filozof pa je logično zaključiti da je njegovo shvaćanje religije zasnovano na filozofiji prakse. Marxovo je polazište radikalni humanizam pa je osnovno pitanje u kojoj je mjeri religija zapreka ili poticaj za društvene promjene.

Autor razlikuje tri sloja u religiji:

1. Religija »per se« nudi odgovore na takozvana posljednja pitanja, na kritične čovjekove situacije i na bit i prirodu čovjeka. S Marxovog stanovišta ta su pitanja zakonita, ali pod uvjetom da se uzme u obzir povijesna društvena i kulturna situacija.

2. Religija kao društveno-povijesna činjenica jest bit Marxove kritike religije. Marx je pokazao da su i najsuptilnija »posljednja pitanja« povijesno uobličena. Neka »posljednja pitanja« u jednoj kulturi ne moraju biti važna u drugoj kulturi. Npr. pitanje smrti je važno u zapadnoevropskoj kulturi, a nema to značenje u azijskim kulturama. I Marxova kritička misao o religiji ima svoj korijen u određenoj povijesnoj stvarnosti.

3. Religija kao antropološko-psihološki fenomen temelji se na činjenici da postoje razne religije i razni tipovi religioznosti. Svaki pojedinac kao i svaka društvena skupina ima svoje posebno duhovno ustrojstvo i način kako doživljava svijet i život. Iako društveno-povijesne promjene imaju veliki utjecaj ipak postoje određeni elementi čovjekove ontološke strukture koji su manje podložni tim promjenama. Ako u religioznim društvima postoje i ateisti, logički je zaključak da će i u ateističkim društvima vjerojatno biti i vjernika.

Autor razlikuje osnovu i korijen religije. Osnova religije jest njezino oblikovanje vlastitog utemeljenja iz sebe, u sebi i po sebi (causa sui). To je intimno izrastanje religije iz određenih slojeva ljudske psihološke strukture. Korijeni religije su povijesno i društveno određeni i izvrnuti su promjenama pa čak i nastanku. I kad se uspostavi realni humanizam, odnosno Marxova »slobodna asocijacija proizvođača«, nerealno je očekivati da će biti prevladana sva ljudska, intimna protuslovlja i ograničenja pa su stoga mogući izvori za određene oblike religije i ateizma. Nema osnove za pretpostavku da će se čovjekova onto-antropološka struktura bitno promijeniti i prevladati.

Čovjek će ostati čovjek i uslijed stalne potrebe za transcencijom koja neće nikada nestati. Drugo je pitanje da li će ta transcencija zadržati svoj religiozni oblik. Ona može biti poetska metafora, ujedinjena istina, čovjekova nada u potrazi za samoostvarenjem. Na neki način treba obnoviti pitanje da li je određivanje istine znanstveni problem ili je to prije metafizičko, antropognoseološko, teološko ili marksističko shvaćanje istine, koje istinu vidi u istinskom autentičnom načinu života (praxis, poiesis).

IV. Mihajlo Marković: Ateizam nije bitan za marksizam: bitna je kritika religije

Još uvijek ima dosta marksista, i marksologa koji drže da je ateizam bitan za marksizam. Marx je obrazložio da se njegova kritika religije razlikuje od zagovaranja ateizma. U *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* Marx je pisao da komunizam počima s ateizmom, ali ateizam je daleko od toga da bude komunizam; on je većim dijelom apstrakcija. Nekoliko stranica dalje suprotstavio je socijalizam ateizmu. Dokazivao je da povijest nije ništa drugo nego proizvod ljudskog rada i stvaranja. Tako je ljudima jasno da su stvaraoci samih sebe i nema smisla pitati tko je stvorio čovječanstvo i tražiti nekog Stvoritelja. U tom smislu ateizam je samo negacija Boga; tom negacijom postavlja i potvrđuje postojanje čovjeka. Socijalizam kao socijalizam ne treba više takva posredovanja.

Marxovo je stanovište u oštroj suprotnosti sa prosvjetiteljskom kritikom religije. Nije suglasno ni s filozofijom »dijalekističkog materijalizma« koju je naknadno razradio Plehanov i drugi nasljednici uzimajući Engelsovu »dijalektiku prirode« kao paradigmu za marksističku filozofiju. Svim smjerovima »znanstvenog ateizma« zajedničko je uvjerenje da se pitanje postojanja Boga može riješiti »znanstveno«. S tog prosvjetiteljskog gledišta religija je

produkt neznanja i praznovjerna. Problem vjere je tu prvenstveno ontološko i intelektualno pitanje, a ateizam je također stvar intelekta: borba protiv neznanja i odgoj u duhu istinite i znanstvene spoznaje.

Iako je Marx i sam baštinik prosvjetiteljstva i premda je smatrao da je moderno znanje oborilo teologiju, ipak za njegovu religiju nije pitanje ontologije i znanosti i ne može se riješiti intelektualnim i pedagoškim sredstvima. Društveni i povijesni uvjeti stvaraju potrebu za religijom. Dok ti uvjeti postoje, beznačajno je i apstraktno suprotstavljati se crkvenom učenju poricanjem Boga. Marx je anticipirao ono što je danas nama mnogo jasnije: biće koje ne postoji u vremenu i prostoru ne može se znanstveno ni osporiti ni dokazati. Osim toga postoji mnogo načina i mogućnosti da se racionalno obrani ono što čovjeku nameću praktički interes i čuvstvena potreba. Religija će »izumrijeti« kada ljudi ne budu imali potrebu za njom. Osnovni je zadatak zato mijenjati društvo, da čovjek stane na vlastite noge, da stavi pod kontrolu društvene snage i da humanost ostvari na zemlji umjesto da ju projicira na nebo.

Marković se ne slaže s izjavom McGoverna da je eliminacija religije jedan od marksističkih ciljeva. Riječ »eliminacija« jest dvoznačna i može zavesti. Ona se može upotrijebiti za prilike u Albaniji. »Eliminacija« nije Marxu ni cilj ni sredstvo. »Izumiranje« jest ono što Marx očekuje kada se njegovi ciljevi ostvare. I kad McGovern pita da li marksisti mogu ostvariti svoje ciljeve bez ateizma Marković odgovara potvrdno. Pri tome drži autentičnim marksistima samo one čije su premise Marxov filozofski humanizam.

Postoji sve jasnije da religija ne mora biti zapreka izgradnji pravog demokratskog socijalizma. Dva su osnovna uvjeta. Prvi je da državna uprava ne zahtijeva za sebe ideološki monopol s ciljem da ostvari i monopol moći; drugi je da crkvena hijerarhija ne bude konzervativna i ne nastoji povijesni proces okrenuti nazad i restaurirati staro buržujsko elitističko društvo.

Teoretska mogućnost je da vodstvo demokratskog socijalističkog pokreta bude iskreno angažirano u svojem emancipatorskom projektu a crkveno vodstvo da se bori za svoje originalne vrijednosti jednakosti, prijateljstva i socijalne pravde. Tada bi se ciljevi obiju strana usklađivali. Pod takvim uvjetima marksistički se ciljevi mogu ostvariti bez ateizma.

Autor smatra da je nešto dalje od Marxa, jer jedno stoljeće društvenog iskustva i brzi razvoj znanosti stavlja u pitanje ograničenosti Marxove kritike religije. Religijski korijeni nisu samo društvene prilike i neprilike nego i tjeskoba pojedinca pred smrću. Osim toga Marx je pretjerano naglašavao eskapističku ulogu religije. Danas se lakše mogu uočiti i njezine mogućnosti i poticaji za društvene promjene iako su neki predstavnici Crkve i dalje konzervativni. Prema Markovićevu mišljenju u osnovi religije postoje stanovitve značajke koje odvraćaju vjernike od aktivnog angažmana za ovozemaljske probleme i poboljšanje kvalitete života ovdje na zemlji. Neki vjernici potcjenjuju ovozemaljski život i usmjeravaju se prema osobnom spasenju. Da bi im se oprostili grijesi gaje osjećaj krivnje i ponižavanja samih sebe. Međutim i mnogi marksisti bili su iznenađeni kad su vjernici i Crkva pokazali izvanrednu hrabrost i ustrajnost u borbi za plemenite društvene ciljeve kao što je pokret teologije oslobođenja, pokret za građanska prava crnaca u SAD, Nova ljevica 1968, mirovni pokreti, borba protiv totalitarizma u Lat. Americi, poljski pokret »Solidarnost«.

I prvotni kršćani zalagali su se za jednakost ljudi pred Bogom, društvenu pravdu i ljubav. Brinuli su se za siromašne, stare i bolesna i borili za autentični život u zajednici. U današnjoj civilizaciji materijalističkoj usmjerenoj prema efikasnosti, privrednom rastu i povećavanju komfora u kojoj je moral odvojen od razuma i reduciran na čistu subjektivnost i emocionalnost religija može igrati važnu društvenu ulogu kao nosilac objektivne moralnosti i duha zajedništva.

Primjedbe McGoverna o opasnostima institucija da iznevjere prvobitni pokret M. Marković prihvaća. On ističe da organizacije i institucije naginju da lako izgube autentični duh i da postanu laki plijen raznih moćnih elita. To

se događa u državama, strankama, sindikatima i u raznim oblicima samouprave kao što se ranije dogodilo i Crkvama. Ostaju obično fraze i parole kojim se pokušavaju zadržati pristaše.

Pri kraju ovog odgovora M. Marković se vraća na izreku McGoverna da mnogi kršćani nisu zadovoljni kapitalizmom i dodaje da ni mnogi marksisti nisu zadovoljni s postojećim birokratskim oblicima socijalizma.

Važna je činjenica, kaže, da se u naše vrijeme neki marksisti i neki kršćani slažu u mnogim teoretskim i praktičkim pitanjima. Što pri tom kršćani vjeruju u Boga, a marksisti ne osjećaju potrebu za tu hipotezu, to se može »staviti u zgrade« kao njihovu privatnu stvar.

V. Srđan Vrcan: Da li je toliko važno pitanje ateizma u marksizmu?

Na početku svojih razmatranja autor pokazuje primjere raznih pristupa marksističkoj kritici religije. Prema njemu Marko Kerševan je marksistički pristup religije lišio svake kritike proglašivši je specifičnim oblikom proizvodnje ili prakse s vlastitim legitimnim i logičnim sadržajem. Esad Ćimić vidi u čovjeku neke bitne religiozne momente: to je prije svega urođena i univerzalna težnja prema transcenciji. U Marxa se mogu naći i kritičke primjedbe o ateizmu pa se može zaključiti da je ateizam samo vrsta ideologije koja samo stvara poteškoće pri nastojanjima za autentični humanizam.

Svi ti i slični pokušaji u stvari promašuju bitno. Pitanje McGoverna o važnosti ateizma u marksizmu nije čisto akademsko pitanje. Ono je prvenstveno postavljeno kao važno praktično pitanje za suvremene kršćane radi uključivanja u procese emancipatorskih transformacija. Pri svim pitanjima i potpitanjima najvažnija su dva momenta.

Prvo, nužan je uvjet da se odbaci ekskluzivizam Treće internacionale i njezina nasljedja koji još postoji. Bitan je taj ekskluzivizam a ne ateizam. On nije bio uperen samo protiv religije nego i protiv svih drugih nazora na svijet i simboličkih sistema izvan službenog marksizma. On je dapače pravio pritisak i na marksiste koji su zastupali nedogmatski i neslužbeni oblik marksizma. To je uvjerenje da postoji samo jedna društvena snaga koja je jedina vlasnik i proizvođač sveukupnog progresivnog znanja, aspiracija i interesa u gotovo svim sferama društvenog i osobnog života. Sve što je napredno i emancipatorsko može proizlaziti samo iz tog ishodišta i razvijati se samo pod njezinim ekskluzivnim blagoslovom i kontrolom. Odbacivanje takva ekskluzivizma otvara mogućnost i za marksiste i za marksistički inspirirane pokrete da spoznaju kako ima u kršćanstvu vrlo vrijednih elemenata koji mogu potaknuti kršćane da se uključe u napredne društvene pokrete. To bi omogućilo marksistima da budu aktivni i praktično i kulturno i u kršćanskim sredinama a da ne žrtvuju svoj identitet.

A ni kršćani nisu imuni na slični ekskluzivizam pa im — kao drugi važan uvjet za dijalog i suradnju — S. Vrcan upućuje slijedeću poruku: Potrebno je da kršćani uvide da je marksizam prvenstveno humanizam ili da postoje i takvi oblici suvremenog marksizma kojemu je humanistička dimenzija središnja vrijednost. Jasno da to nije vjerski nego sekularni humanizam.

VI. Nancy Bancroft: Marksizam zahtijeva ateizam — poteškoće za vjernike

Mnogi marksisti nisu razvijali marksizam nego su ga izopačili ili u kruti tehnološki determinizam ili u mekani, idealistički reformizam. Marx bi zabacio oba. Autorica ubraja u tehnološki današnji marksizam, kako ona kaže, »takozvanih komunističkih zemalja«.

Razlikuje lenjinistički i ne-lenjinistički marksizam. Za ne-lenjiniste socijalizam je socijalno-ekonomska demokracija. Za lenjiniste srž socijalizma ili komunizma jest diktatura radničke klase koja se ostvaruje masovnom oružanom revolucijom predvođenom od internacionalne komunističke partije. Za ne-lenjiniste metoda i analiza historijskog materijalizma mogu se odvojiti od ontološkog, dijalektičkog materijalizma i toleriraju teizam. Za lenjiniste bitan je ontološki dijalektički materijalizam koji se primjenjuje u historijskom materijalizmu i nespojiv je s teizmom.

Marx je izgradio dijalektički materijalizam spajanjem Hegelove dijalektike s materijalizmom koji se stoljećima razvijao u znanosti i filozofiji. Osnovna premisa jest da je materija prije pojave ideja, kulture, duha. Marx nije mnogo pisao ni razvijao ontološki ili znanstveni materijalizam, jer je on tada bio opće prihvaćen. Tek pred kraj Marxova života počeo se osporavati pa ga je Engels počeo izlagati. Neki stoga smatraju da su Engels i Lenjin nametnuli marksizmu znanstveni ateizam. Marx je prvi, a ne Engels, povezo prirodno-znanstvenu dijalektiku s proučavanjem ljudskog društva i povijesti.

Lenjinisti su ostvarili prvi Marxov cilj: diktaturu proletarijata. Međutim, ni u SSSR-u ni u Kini ne upravljaju radnici nego nove vladalačke elite, koje ne predstavljaju nadu i interes radnika i porobljenih naroda. Dok u kapitalizmu elite upravljaju iza pozornice, u komunističkim zemljama one nastupaju direktno i otvoreno. One su u stvari država. Marx sigurno ne bi odobrio takav sustav vladanja. Marksizam-lenjinizam je tako izdan, ali nije opovrgnuta njegova vrijednost.

Ateizam je bitan u marksizmu. Teizam se ne može spojiti s Marxovim pogledom na svijet. Ali religiozni puk, kaže, može surađivati s ateističkim marksizmom, kojemu, tobože, nije cilj eliminirati religiju. Kada se ostvari komunizam i iskorijeni otuđenje, nestat će i religije kao odraza otuđenja. A i agnosticizam je moguć: tko može znati nekoliko stoljeća unaprijed što će biti s religijom?

Prvi Marxov cilj jest osiguranje vlasti radničke klase, a drugi je uspostavljanje komunizma. Pojmu emancipacije autorica ne pridaje veliki značaj jer on za nju nije konkretan kao ova dva zadatka. Za emancipaciju se može svatko zalagati.

Nancy Bancroft se ne slaže s McGovernom da religiozne vrijednosti koje se očituju u brizi za pravdu i u služnju siromasima mogu promijeniti svijet. Niti angažiranost kršćana ljevičara ne umanjuje vrijednost Marxove kritike religije. Oni su u stvari reformisti a ne revolucionari. Samo lenjinistički marksisti koji su prihvatili dijalektički materijalizam mogu stvarati analize i strategije za transformaciju kapitalizma u komunizam. Religija to nije i ne može učiniti. Vjernici mogu biti samo na repu komunističkih ideja i pokreta. Često oni samo služe kao maska za antikomunistički napad na radnike-lenjiniste.

VII. Čovjek i/ili Sistem

Čovjekovo samopotvrđivanje, kategorički imperativ da se sruše svi odnosi u kojima je čovjek poniženo i potlačeno biće, to su značajke kojim je McGovern prikazao marksistički humanizam. S tim se zahtjevima slažu i jugoslavenski marksisti. Za M. Krešovana osnovna vrijednost jest ljudska emancipacija i uspostavljanje jasnih, prozračnih odnosa među ljudima. E. Čimić postavlja načelo: boriti se protiv uvjeta koji tjeraju čovjeka iz stvarnosti da traži iluzije. Slično se izražava i M. Marković: društvene snage treba staviti pod kontrolu tako da se ostvari humanost na zemlji, a ne da se traži izvan ovoga života. I S. Vrcan je za autentični humanizam, za takve odnose između marksista i kršćana da ne bude poteškoća obostranom uključivanju i angažmanu za emancipatorske promjene društva. Glavnu zapreku vidi u onom obliku marksizma koji teži ekskluzivizmu, kontroli, monopolu i tutorstvu. Od kršćana traži objektivnost da shvate da nisu svi marksizmi totalitarni, da ima marksista koji su iskreni humanisti.

Amerikanki Nancy Bancroft važnija je diktatura proletarijata, oružana revolucija, dijalektički materijalizam, koji je nesporiv s religijom. Emancipacija njoj nije važna. Ona za nju gubi draž, jer je većina može prihvatiti. Pitanje McGoverna da li je ateizam bitan za marksizam ona mijenja u potpitanje na koji se marksizam misli. Ako se prihvaća ne-lenjinistički marksizam (socijaldemokratski ili koji drugi »reformistički«), tada ateizam nije bitan. Za lenjinistički marksizam bitan je dijalektički materijalizam a s tim i ateizam.

McGovern vidi poteškoću kako definirati marksizam. Iz stava jugoslavenskih marksista može se zaključiti da postoji — barem teoretski — i humanistički marksizam, kojemu je i ishodište i cilj čovjek i njegova emancipacija, tj. oslobođenje od svih društvenih sila koje ga otuđuju i od drugih ljudi i od realizacije svojih mogućnosti. U stavovima N. Bancroft emancipacija nije toliko važna kao ideološki sustav u koji ulazi dijalektički materijalizam i ateizam. Srž takva shvaćanja marksizma jest sistem iznad svega, pa i iznad čovjeka. Često se čuje aksiom: za jedinstvo akcije potrebno je i jedinstvo teorije odnosno ideologije. A trebalo bi postaviti princip: i Čovjek i Sustav, čovječiji sustav, blizak čovjeku, koji čovjek prihvata kao svoj, u kojem bi stvaralački djelovao.

Moglo bi se možda reći, sto se nas tiče, neka Amerikanka za koju nismo nikad ni čuli. Međutim, njezine ideje i njezin marksizam nije daleko od Jugoslavije. Ima i u nas autora koji dopuštaju samo jedan sustav, samo jednu ideologiju, pri čemu je religija neprijateljska ideologija. Za ilustraciju navest ću jedan primjer.

Početkom prosinca 1984. g. održano je savjetovanje »Komunisti i religija« u Političkoj školi SKJ »Josip Broz Tito« u Kumrovcu. Sudionik koji radi na pitanjima religije i djelovanja vjerskih zajednica u Saveznoj konferenciji SSRNJ izjavio je između ostaloga:

»Hteo sam da postavim jedno pitanje mojoj kolegici, drugarici Štefeci Bahtijarević i počinjem tim pitanjem, koje glasi: Ako je radnička klasa za sto četrdeset i jednu godinu, od Marxovih *Teza o Feuerbachu*, svoju svest zasnivala na marksističkom postulatima da je vera odnosno religija zabluda i da je to reakcionarna ideološka svest, a da su u nekim političkim kriznim trenucima radi uzdizanja i jačanja svesti radničke klase upotrebljavane i takve maksime ili krilatice kao što je 'religija opijum naroda', a koju je i Lenjin upotrebljavao u datom trenutku, kako se to dogodilo da posle tolikih godina izlazi da religija više nije zabluda, da je ona napredna, humanistička i da je to svest koja se bori za progresivne ciljeve« (Časopis Političke škole SKJ »Josip Broz Tito«, Kumrovec »Kumrovečki zapisi«, br. 2/1984, str. 70—71).

Reagiralo se odmah na takvo mišljenje. Ali to je dokaz da takva mišljenja u nas postoje. I nisu usamljena. Rečeno je i na savjetovanju da se na nivou prosječne partijske svijesti ateizam vrlo često razumije kao antiteizam, a marksistički pogled na svijet reducira na ateističko poimanje svijeta.

Ne smiju vjera i nevjera postati »Dvije ideologije i to suprotne« (kako se čulo na savjetovanju), linija razgraničenja, dviju nepomirljivih fronta. I te suprotne ideologije imaju nešto zajedničko: Čovjeka i njegovo samoostvarenje. To treba biti kvintesenca svakoga sustava u teoriji i praksi, u vidu gospodarskog, političkog i svakog drugog društvenog života. Prema izjavama jugoslavenskih marksista u *Juornal of Ecumenical Studies*« to je moguće. I kršćanima je čovjek najveća vrijednost na zemlji. Nema vjernosti prema Bogu bez vjernosti prema čovjeku.

SAMOSTAN MALE BRAĆE U DUBROVNIKU

Josip Ante Soldo

U izdanju franjevačkog samostana u Dubrovniku i Kršćanske Sadašnjosti prošle je godine, u povodu 750. obljetnice Samostana, izašao povijesni zbornik o ovom našem uglednom žarištu duha, vjere i kulture. Nije bilo lako pružiti jedinstvenu sliku o dugostoljetnom djelovanju samostana Male braće koji je već 750 godina prisutan u hrvatskoj Ateni. Opće je poznata činjenica da